

SÖZLÜK BİRİM BİR UNSUR OLARAK TÜRKÇEDE ORGAN ADLARINA DAYALI ÖLÇÜ ADLARI

Salim KÜÇÜK *

ÖZET

Sözlük biliminde 'madde başı' olarak da tanımlanan ve leksik bir unsur olan sözlük birimler her dilde farklı bir yapı ve nitelik taşır. Sözlük birimler, isim, sıfat, zarf, zamir, edat, bağlaç, ünlem ve fillerden veya kelime gruplarından yani söz ve söz öbeklerinden oluşur. Akrabalık adları, renk adları, atasözleri, kalıp sözler, ad aktarmaları, çeviri unsurlar, alıntı sözcükler, terimler, atasözleri ve deyimler gibi söz varlığını zenginleştirici unsurlardan biri de o dildeki ölçü adlarıdır. Tarihî Türk lehçeleri ve Türkiye Türkçesi ağız sözlüklerindeki ölçü adlarını sözlük birim olarak incelemeyi, yapı, anlam, köken ve kültürel özelliklerini belirlemeyi amaçlayan bu çalışmada geçmişten günümüze kültürel bir unsur olan ve zaman içerisinde değişime uğrayan miktar, ağırlık, uzunluk ve alan ölçü adları üzerinde durulmuştur. Tarihî Türk lehçelerine ait söz varlığının da dikkate alındığı çalışmada belirlenen söz varlığı organ adlarına göre gruplandırılmış, söz konusu organla ilgili söz varlığı kendi içerisinde isim ve fiil başlığı altında incelenmiştir. Çalışmada özellikle Türkiye Türkçesi ağızlarının organ adlarına dayalı ölçü birimleri yönünden son derece zengin ve ağızların ölçü adlarına dayalı terimler üretmede oldukça başarılı olduğu görülmüştür. Türkçedeki organ adlarına dayalı ölçü adlarının önemli bir kısmı Türkçe kökenlidir.

Anahtar Kelimeler: Ağız Sözlükleri, Sözlük, Sözlük Birim, Ölçü Adları, Organ Adları.

GLOSSARY UNIT NAMES BASED ON ORGAN NAMES IN TURKISH AS AN ELEMENT OF METER

ABSTRACT

Lexical units, also known as "lexical entries" in lexicography, are lexical elements, and have different structures and qualities in each language. Dictionary entries include either include nouns, adjectives, adverbs, pronouns, prepositions, conjunctions, exclamations, verbs, or phrases. Elements that enhance these may include kinship terms, colour terms, proverbs, stereotypes, name transfers, translation elements, quotations, or idioms. This study aims to examine the names of such units in historical Turkic languages and their respective dictionaries, as well as to develop a deeper understanding of their structure, meaning, origin and cultural characteristics spanning Old Turkic to the into the present day –with a particular focus on measurement terms (i.e. quantity, weight, length and area) and how dey have evolved over time. This study also takes the vocabulary of older Turkic languages through the lens of organ terms, including nouns and verbs related to those terms. Our findings reveal that Anatolian Turkish is particularly fruitful in this area of study, as the reader shall see.

Keywords: Dialect Dictionaries, Dictionary, Dictionary Unit, Meter Names, Organ Names.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 05.09.2019; Yayına Kabul Tarihi: 26.10.2019

* Prof. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORDU,
ORCID: 0000-0003-3582-2576, E-posta: sakucuk@hotmail.com

Giriş

Türkçe Sözlük'te (2011: 1844) 1. Bir niceliği, o nicelik için kabul edilmiş birimlerden birine göre oranlayarak değerlendirme, mizan. 2. Bu değerlendirmede kullanılan birim, ölçme birimi. 3. Ölçme sonucu bulunan rakam. 4. Belirlenmiş boyut. 5. Ölçüt vb. olarak tanımlanan ölçü somut bir kavram olup ölçü adları o dili konuşan toplumun ortak anlaşma araçlarından biridir. Renkler, atasözleri, deyimler gibi Türkçede ölçü adlarının önemli bir kısmı somutlaştırmaya dayalı üretilmiş olup somutlaştırma unsuru olarak organ adları kullanılmıştır.

Eski dönemlerden itibaren ürünlerin nasıl ölçüleceği konusunda bir uzlaşmaya varılmıştır (Şenel 2011: 81). "Örneğin bir tas sütün karşılığının kaç tane elma ya da kaç avuç buğday olacağı üzerinde anlaşılmıştır. Eğer arazi değiş tokuşunda bulunulacaksa, bu kez satıcılar tarlalarını ya adımlayarak ya da uzunluğu belli bir çubuğun yardımıyla ölçerek pay ederler. Ancak böyle bir ölçüden sonra iki tarlanın büyüklüğü karşılaştırılabilecektir. Bütün bu durumlarda tas, avuç büyüklüğü, adım ya da çubuk uzunluğu şekliyle ifade edilecektir." (Şenel 2011: 81)

Eski Mısır ve Babil'de de *kol*, *el* ve *parmak* uzunlukları bir ölçü birimi olarak kullanılmış, vücudun *kol*, *ayak*, *parmak*, *karış* gibi parçaları ölçüt alınmıştır (Sarıca 2010: 794). Türkçede ise *göz*, *ağız*, *kol*, *dirsek*, *el*, *avuç*, *parmak*, *tırnak*, *kucak*, *ayak*, *boy* ve *vücut*'un kendisinin bir ölçü birimi olarak kullanıldığı görülmektedir.

İnsanlar tarafından ölçünün algılanmasında ve somutlaştırılmasında bütün dillerde ve kültürlerde ortak olan ölçü birimleri antropometrik bir sisteme yani insanın vücut organlarından yararlanarak doğal yollarla oluşturduğu birtakım ölçeklere dayalıdır (Özyetgin 2003: 196; Özyetgin 2007: 1413). "Örneğin mesafe için uzunluk ve genişlik ölçümünde parmak, karış, ayak, adım; kütle ve ağırlık ölçümünde avuç, parmak ucu, tutam, yudum gibi birimler bu türden kullanımlar olarak sayılabilir." (Özyetgin 2003: 196)

"İnsanoğlu, metrik ölçü sistemini bilmediği zamanlarda herhangi bir nesnenin hacmi, büyüklüğü, küçüklüğü, uzunluğu, yakınlığı, ağırlığı ve hafifliğini ölçmek için günlük hayatta kullandığı eşyalardan veya kendi uzuvlarından yararlanmıştır. Ölçü birimlerinin insan ve hayvan uzuvlarından oluşması, birçok millette ortaklığı beraberinde getirmiştir." (Atmaca 2009: 22) Örneğin Eski Uygur Türkleri organ adlarına dayalı olarak uzunluk için *karı* yani kumaş gibi nesnelere ölçmek için *karı* ve *kulaç*'ı, uzunluk ölçüsü olarak yine *adak*, *mañ* (adım), *erñek* (parmak), *çigin* (dirsek) ve *karış*'ı kullanmıştır (Atmaca 2009: 23). Eski Türkçe metinlerde *adak* ~ *ayak* (ED 45a-b), *kol* (ED 614b-615a), *mañ* (ED 766b), *erñek* (ED 234b), *çigin* (ED 415b), *kulaç* (ED 618a-b), *karı* (ED 644b-645a), *tiz* ~ *diz* mesafe veya uzunluk ölçmede antropometrik unsurlar olarak kullanılmıştır (Özyetgin 2007: 1413; Clauson 1972).

Dil içi dünya görüşünün, anlatım yolunun ya da dil ve gerçek sorununun ilgili dile yansımaları olan ölçü adları aynı zamanda o dilin kavramlaştırma ve terimleştirme mantığını ve gücünü ortaya koyması yönünden önemlidir. Eski Türkçeden günümüze ölçü adları Türkçede betimleyici bir yapı taşımaktadır. Türkiye Türkçesinde ölçü adlarındaki betimleyicilik ya sözcük birimin kendisinde organ adına yer verilerek yani madde başında ya da sözcük birimin açıklanmasında, tanımında bir organ adına gönderme yapılarak sağlanmıştır.

Mevcut sözlüklerde organ adları ile ilişkili ölçü adları bağımsız sözlük birimlerde isme ve fiile bağlı olarak *ölçü* ve *ölçme* olmak üzere iki yapıda yer alır:

1. Sözlük birim unsuru: *awuçam* 'el içi, avuç içi', *barmakça* 'çok küçük, parmak kadar', *boyunsıra* 'boyu kadar', *bi çeynemlik* 'bir kez çiğnenecek büyüklükte, çiğnemlik', *dırnak kadar* 'çok az', *ele girinçesi* 'ele geçen miktarı', *göz erimi* 'gözün alabileceği kadar mesafe', *kolaç* 'iki yana açılmış kollar arasındaki mesafe'; *adımlamak* 'adım atmak, yürümek, adımla ölçmek', *ayaklamak* 'uzunluğu ayakla ölçmek' vb.,

2. Sözlük birimin açıklamasında ölçüt olarak yer alan unsurlar: Bunlar, söz konusu vücut organının görme, işitme, tatma, çiğneme, içme, yalama, yumulma gibi bir özelliğine dayalı olarak sözlük birim içerisinde açıklanması ile oluşturulmuş sözlük birimlerdir.

sıyırdım: Düz çizgi doğrultusunda gözün alabileceği ölçüde toprak parçası. (*Akseki -Ant.) (DS/VI 4695),

ölşülemek: Kolla ve ölçekle ölçmek. (İML s.126) (KTS 459)

Ölçüt Alınan Organ Adları

1. Başta Ölçüt Alınan Unsurlar

Vücudun bir organı olan *baş* ile ilgili olarak sözlüklerde ölçü bildiren bir maddeye yer verilmemekle birlikte halk ağzında sayılabilen canlı (on baş sığır) veya cansız nesnelere (bir baş soğan) için baş bir ölçü birimi olarak kullanılmaktadır (Gökyay 1981: 46). Yine başla ilgili olarak saç için sayı bildiren *tel* (Başında bir tel ak saç yok) sözcüğü de ölçüt bildiren sayılı sözlerimizdendir (Gökyay 1981: 54).

1.1. Göz

Türkçe kökenli bir sözcük olan *erim* 'erecek uzaklık, varış, ulaşma: Göz erimi' manasına kullanılır (Gökyay 1981: 56). Bunun yanı sıra "bir gözün görebileceği uzaklık; gözle görülebilecek mesafe. Ufuk. Ali buradan *göz erimi* uzaklaştı.' manasına *göz alımı* ifadesi kullanılır (Gökyay 1981: 56). Duyu organı olan göz, *göz erimi* (*göz irimi*), *ırım* (*I*), *sıyırdım* ve *yordam* sözcüklerinde uzunluk; Kıpçak Türkçesinde *ağır* (*VI*) sözcüğünde ağırlık, *göz yumup açkunça* (göz yumup açincaya kadar) kullanımında zaman ölçüsü birimi olarak karşımıza çıkar. Türkiye Türkçesinde kullanılan *göz açıp kapayınca kadar*, *gözle kaş arasında*, *göz yumup açincaya dek* deyimleri kısa bir zaman aralığına işaret eden ve ölçü bildiren kullanımlardır. Türkçede *göz ölçüsü* tabiri tahmini bir değer bildirir (Şemsettin Sami 2010: 946). Göze dayalı olarak kullanılan ölçü birimleri genellikle Türkçe kökenlidir.

***ağır* (*VI*)**: Ağırlık, göz kararı kabul edilen bir ağırlık ölçüsü birimi. CC, İN, RH (KTS 3)

göz yumup açgınça: *közüg yumup açgınça közüntüngüz* (Göz yumup açincaya kadar göründünüz) (ETŞ) ***köz yumup açmak teg*** (Kök, 2004; Şen, 2017); ***göz yumup açkunça***: *Her palnıñ mıkdarını altmış katla gözni yumup açkunça bolgay* (Göz yumup açincaya kadar). (Şen 1993: 211)

***göz erimi* (*göz irimi*) (< *er-(i)m*)**: Bir şeyin ulaşabileceği uzaklık, menzil, Gülensoy 2007a: 337); Gözün alabileceği kadar mesafe.

Ş *Hak Süphanehu ve Taâla ol mü'minin kabrini göz erimi* كزایرمی yer gen idivere. (Rahat. XVI.332) (TAS/III 1817)

Ş *Kaçan Musa dünin yazıya girse ve ay karanu olsa anın ol iki budağı meş'ale gibi göz irimi* كزارم yer aydın verirdi. (Enb.XIV.368) (TAS/III 1817)

ırım* (*I*) (< *er-(i)m*)**: Gözün görebildiği kadar uzaklık. (Süzey *Araç -Ks.; -Çr.; *Merzifon -Ama.; Boyalık *Ermenek -Kn.) [irim* (*IV*) -2**] (*Bornova -İz.) (DS/IV 2487)

sıyrdım (< *sıyr-*): Düz çizgi doğrultusunda gözün alabileceği ölçüde toprak parçası. (*Akseki –Ant.) (DS/VI 4695)

yordam (< *yō-r* ‘uz olmak’ +-*dam*, Gülensoy 2007b: 1162; < *yorda*-(?)): 1. Gözle ölçme, oranlama. (*Susurluk –Ba.) (DS/VI 4825)

1.2. Kulak

Duyu organı olan kulak Çağatay Türkçesinde Türkçe kökenli *yığaç* örneğinde uzunluk ölçü birimi olarak kullanılmıştır.

yığaç (2): Ortada duran kişi seslendiğinde uçtakilerin sesini işittiği mesafenin üç katı kadar olan malum uzaklık, bir günlük yol. ŞSL (ÇTS 1250)

yığaç (2): Ortada duran kişi seslendiğinde uçtakilerin sesini işittiği mesafenin üç katı kadar olan malum uzaklık, bir günlük yol. AL, TMA, TEH (ÇTS 1250)

1.3. Ağız

Duyu ve sindirim organı olan ağız yalnızca miktar bildiren ölçü birimlik Türkçe sözcüklerde kullanılmıştır. Ağızla ilgili olarak kullanılan *ağız dolusu* (Ağzın kolayca kapanamayacak denli dolu olması; ağzın alabildiği kadar, ağızdan çıkabildiği kadar: *Ağız dolusu kusmak*; *ağız dolusu söylemek* Gökyay 1981: 45; Ağzın alabileceği ya da ağızdan çıkabileceği kadar; ardı arkası kesilmeden sarf edilen, Yurtbaşı 2012: 189) deyimi de yine ölçü bildiren bir kullanımdır. Yine *ağız ölçüsü* ‘herkesin hâl ve haddine göre söylemesi lâzım gelen söz’ manasındadır (Şemseddin Sami 2010: 946).

Ağız ile ilişkili olan ve “Yanakla çene arasındaki boşluk” manasına gelen *avurt* sözcüğü de *avurtlarını doldura doldura yedi* ve *avurt dolusu* kullanımında ölçü bildirir (Gökyay 1981: 46). Yine miktar bildiren ‘bir seferde içilecek miktar, yudum’ manasına gelen *içim*, ‘bir defada içilecek nesne’ manasına kullanılan *içimlik*, ‘bir seferde yutulacak miktarda yiyecek; ağız dolusu yiyecek; genel olarak yiyecek: *Gel de bir lokma bir şey yiyelim.*’ karşılığı kullanılan *lokma*, ‘bir yiyeceğin tadına bakacak kadar küçük miktar’ manasına kullanılan *tadımlik*, ‘Tadacak miktar, yudum: Bir çeşni olarak yetecekleyin küçük bir miktar; yemeğin bakıp tadını anlayacak kadar alınan küçük miktar’ karşılığı kullanılan *tatık* sözcüğü ile zaman bildiren ‘bir sigara içinceye dek geçen zaman’ karşılığı kullanılan *sigara içimi* de Türk kültüründe kullanılan ölçü sözlerindedir (Gökyay 1981: 49, 51, 52, 53).

banam (< **ba-n-* ‘(suya) Batırmak, daldırmak’, Gülensoy 2007a: 111) : Bir banımlık yemek. (*Alaşehir –Mn.; Yeniköy –Ba.) (DS/I 516)

banım: Bir lokmalık. (Dereçine *Sultandağı –Af.) (DS/VI 4445)

bi çeynemlik (< *çik-ne-*, Gülensoy 2007a: 241): Bir kez çiğnenecek büyüklükte, çiğnemlik. (Dereçine *Sultandağı –Af.) (DS/VI 4460)

bi dıkım (tık-(ı)m, Gülensoy 2007a: 281): Küçük parça, bir lokmalık. (Dereçine *Sultandağı – Af.) (DS/VI 4460)

bir damzın (< *tam-* ‘damlamak’ +-*a-z*, Gülensoy 2007b: 855) : Bir yudum, bir parça. (Salucuz *Tavas –Dz.) [**bir kanım**]: (Salucuz *Tavas –Dz.) [**bir zamzam**]: (Salucuz *Tavas –Dz.) (DS/I 698)

bir sokum (< *sok- u-m*): Bir lokma. (Hisar *Sarayköy –Dz.) (DS/I 70)

bir yalamlık (<yā-l+a-ma, Gülensoy 2007b: 1041): Bir yalayışta bitecek kadar az. (*Lapseki -Çkl.) (DS/I 703)

bir yiyim (<ye-): Bir defa yenilecek miktar.

§ Bir tiryâki şerbeti bir yiyimi برییمی bir denkten buçuk dirheme değindir. (M.Na.XV.6-2) (TAS/I 609)

çeynem, (çiğnem, çiyнем): 1. Bir kere çiğnenecek kadar.

§ *Gözlerüm Ceyhun-ı hûn olup aharlar her yüze*

Bu yürek bir çeynem چینم et ortada suzandır neden (Kadı.XIV.525) (TAS/II 883)

§ Mudga مضغه [Ar.]: Bir çeynem چینم miktarı et parçasına denir. (Nuhbe.Ş.XVIII-XIX.90) (TAS/II 883)

§ Kurayz قریض [Ar.]: Deve ağzına cevfinden çıkardığı çiyنemi چینمی ve gevişi. (Bab.XVI.2, 202) (TAS/II 882)

çéyнем: Bir ağız dolusu. (*Zile -To.; *Erciş -Vn.; -Dy; Gündüzbey *Yeşilyurt -Ml.; -Gaz.) (DS/II 1156)

çiğnem [çiğneyim]: 1. Bir parça, bir lokma: *Ramazan çiğnemi büyüktür.* (Başpınar, Karamanlı *Tefenni, Kozluca, Çebiş -Brd.; *Tire, *Ödemiş ve köyleri -İz.; *Edremit -Ba.; *Mustafa Kemal Paşa -Brs.; -Kc.; *Bor -Nğ.) (DS/II 1211)

dadak (I) (< tad-ak): 2. Bir yiyeceğin tadına bakmak için yenilen parçası, tadımlık. (-To.; Çavuşköy *Babaeski -Krk.) **[dadamık]**: (*Gürün, *Kangal -Sv.) **[dadımlık]**: (*Düzce -Bo.; *Sod -Nğ.) (DS/II 1317)

dadak sadak: Birkaç kişi arasında paylaşılan bir yiyeceğin herkese düşen kısmı, bir parça. (Hacıkebir *Emet -Kü.) (DS/II 1318)

damlam (< tam-la-; damla): 1. Yudum: *Bir damlam su içtim.* (*Tefenni -Brd.) [damzım]: (*Tavvas -Dz.; Hisarcık *Yayladağı -Hat.) (sayfa numarası yok!)

dıkım (< tık-): 2. Lokma : *Bir dıkım yemek yedim.* (*Eşme çevresi -Uş.; Örkenez *Yalvaç, Yassıviran *Senirkent, Yılanlı, *Eğridir -İsp.; Yayla, *Tefenni, Kozluca, Çebiş -Brd.; *Sarayköy köyleri -Dz.; Sürez, Hamzabali *Bozdoğan -Ay.; *Ödemiş ve köyleri, *Kiraz -İz.; *Alaşehir -Mn.; Yeniköy -Ba.; *Emet, -Kü.; Bozan, -Es.; Tavşancıl *Gebze, *Kandıra -Kc.; İğneciler *Mudurnu -Bo.; *Taşköprü -Ks.; *İskilip -Çr.; Zana, *Merzifon köyleri -Ama.; Ladik, *Niksar, *Zile -To.; *Koyulhisar -Sv.; Çanlı *Ayaş, Nallıhan -Ank.; Bahçeli, *Bor -Nğ.; *Ermenek Köyleri, Kavak -Kn.; İncirgediği *Karaisalı -Ada.; *Anamur, *Mersin, Namrun, *Tarsus -İç.; *Korkuteli, *Manavgat, Sidek *Kaş, Çandır *Serik, Kışla *Elmalı -Ant.; *Fethiye ve köyleri, *Milas -Mğ.) **[dihım]**: (*Bor -Nğ.) **[dıkın]**: (-Brd.) **[dıkı (II)]**: (Çiftepınar *Mersin -İç.) (DS/II 1455-1456)

firt: Yudum, bir içim. (*Refahiye -Ezc.; -Dy.; *Nizip -Gaz.; Kesme *Divriği -Sv.; Erez *Keşan -Ed.) (DS/III 1856)

karım (< kar-): Bir parça, bir çiğnem (sakız için). (Kumdanlı *Yalvaç -İsp.) (DS/IV 2663)

öpüm (< öp-): *Bir öpüm mü.n* = Bir yudum çorba. (Ercilasun vd. 2014: 35)

tadak madak: Miktarı az olan yiyecek tadımlık.

Ş (Arıların balını) Ve zâd-ı şita ve tadak madak طذقمدق için tertibedüp sakladıkları zevâdeyi zûlm ü bîdâd ve hayf-ı ibâd ile almaktır. (Şeref.XVI.311) (TAS/V 3696)

tike (< ti:k+ü, Gülensoy 2007b: 898): 1. Parça, lokma, dilim (genellikle et, ekme, peynir vb. için). (Tokat -Es.; *Merzifon -Ama.; *Ünye -Or.; *Şebinkarahisar, *Tirebolu -Gr.; Pekün *Kelkit -Gm.; *Şavşat -Ar.; İrişli, Bayburt *Sarıkamış -Kr.; -Ezm.; *Kemah, *Kemaliye -Ezc.; *Erciş -Vn.; -Bt.; Sasun -Sv.; Harput -El.; *Nizip, *Kilis, -Gaz.; -Mr.; *Koyulhisar -Sv.; -Yz.; Köşker -Krş.; *Pınarbaşı -Ky.; -Nğ.; -Ada.) **[tuğım]** : (-Kn.) **[tuhım]** : (Uluşiran *Şiran -Gm.) **[tıkı (II)]** : (*Seydişehir -Kn.; Işıklar *Manavgat -Ant.) **[tıkırcık]** : (Rumeli göçmenleri, Emeşe, *Biga -Çkl.) **[tıkım -1]** : (Homa *Çivril -Dz.; *Kula -Mn. ve çevresi; Tokat -Es.; İmrâlı *Şile, Yakacık -İst.; *Sungurlu -Çr.; Yavuz *Şavşat -Ar.; -Yz.; Manastır *Beyşehir, *Bozkır -Kn.; Akşahap, İbradı *Akseki -Ant.; Dont *Fethiye -Mğ.) **[tıkım]** : (*Gebze -Kc.) **[tıkna (III)]** : (Yavuz *Şavşat -Ar.) **[tiğ]** : (-Sm.) **[tiği (I)]** : (*Kilis -Gaz.; -Mr.; *Osmaniye -Ada.) **[tika]** : (Çavdarlı *Şavşat -Ar.) **[tiki]** : (-Sm.) **[tille (VI)]** : (*Ermenek -Kn.) **[tiyi]** : (*Merzifon -Ama.) (DS/V 3931-3932)

yalamık (VII): Bir tadımlık. (-Çr.) (DS/VI 4140)

yalamtık: Az bir parça (yemek için). (*Lapseki -Çk.) (DS/VI 4140)

yalamtık: Yalayacak kadar, pek az.

Ş *El-lemâk* اللماك [Ar.]: Cüz'ice taama denir ki yalamtık يلامتق ta'bir olunur. (Kam.XVIII-XIX.3,112) (TAS/VI 4227)

2. Gövde'de Ölçüt Alınan Unsurlar

2.1. Kucak

Vücutta açık kollarla göğüs arasındaki boşluk manasına gelen *kucak* sözcüğü Türkçede ölçü olarak miktar bildirir.

gereme kucak (< kuç-(a)k, Gülensoy 2007a: 562): Bir kucak dolusu anlamında da kullanılır: *Bir gereme kucak odun yaktım.* (Sarıkavak *Merzifon -Ama.) (DS/III 1998)

koçam 1. [→koşam -1] 2. [→koçam -2] 3. İki kolun sarabildiği kadar bir kucak (çalı vb. şeyler için). (*Maçka -Tr.) (DS/IV 2894)

kuçam: *Bir kuçam nēη* bir kucak şey. (Ercilasun vd. 2014: 171)

3. Kolda Ölçüt Alınan Unsurlar

3.1. Kol

Omuzdan parmakların ucuna değin olan organ adı kol sözcüğü ile ilgili olarak üretilmiş Ermenice kökenli *arış* (أريش) '1. Dokuma tezgâhındaki ip, argaç, 2. Kolun dirsekten aşağı kısmı. 3. Öküz arabasının oku' manalarına gelir (Parlatır 2014: 98). Türkçede *arış* (*arış*) sözcüğü '1) Kolun dirsekten bilek arasındaki bölümü, uzunluğu. 2. Dirsekten parmakların ucuna değin olan açıklık. 3) Kol boyu. 4) Açılmış iki kolun arasındaki uzunluk. 5) On iki karışa eşit uzunluk. 6) Kırk santimetrelik bir uzunluk. 7. İki ayak, ya da yirmi dört parmak uzunluğundaki bir ölçü. 8) Gez, bir kumaş ölçüsü, Türk arşını.' olmak üzere birden fazla şekilde tanımlanmıştır (Gökyay 1981: 55). Organ isimlerinden dirsek, orta parmak ve parmağın ölçüt alındığı uzunluk ölçü birimi *arşın* Türkiye Türkçesinde 'yaklaşık 68 santimetreye eşit olan bir uzunluk ölçü birimi' (Türkçe Sözlük 2011: 157) olarak tanımlanmıştır. Gökyay (1981: 56) ise kelimeyi şöyle tanımlamaktadır:

“Dirsekten ortaparmağın ucuna kadar olan uzunluk. Arşının ölçüsü kesin olmayıp çeşitlerine göre değişmektedir. Çarşı arşını. – altmış sekiz santimetredir. Melik arşını (gez-i melik ya da gez-i şâhi) doksan beş santim uzunluğundadır. Mimar arşını. – Yaklaşık olarak yetmiş beş santimetre kadardır. Terzi arşını.- Halı, ipek ve ince kumaşları ölçmek için kullanılan bir ölçü olup genel olarak Halep Arşını diye bilinmektedir ve altmış sekiz santimdir. Çukacı arşını.- Bir yönlü kumaş ölçüsüdür. Urup denilen sekiz parçaya ve kırat (halk dilinde: Kırak) denilen on altı parçaya bölünmüştür. Kumaş arşını, yirmi iki parmak gelir. Sekiz urup ve on altı kiraha bölünmüştür.” (Gökyay 1981: 57)

Yine Türkçede *kol* sözcüğü ile ilişkili olarak ‘1. Kolun dirsekten omuza kadar olan yanı. 2. Arşın, kolaç, mimar arşını.’ manasına *karuça* sözcüğü de kullanılmıştır (Gökyay 1981: 57).

Uzunluk ölçü birimi olan *kolaç* Türkçede 1. Gerilerek açılmış iki kolun parmak uçları arasındaki açıklık ve 2. Denizcilikte 1.66 metre uzunlukta bir ölçü olup derinlikleri ölçmekte kullanılmıştır (Gökyay 1981: 57).

2.1.1 İsimler

Eskicil bir yapı olan *arşın* hariç ‘kol’ sözcüğüne dayalı türetilen uzunluk ölçü adları isim ve fiil yapısında genellikle Türkçedir.

arşın (I): 2. Açılmış iki kol arasındaki uzunluk. (İshaklı *Bolvadin –Af.) (DS/I 333)

kolaç (II): İki yana açılmış kollar arasındaki uzaklık. (Kerkük) (DS/VI 4565)

kula (III): İki kol arasındaki mesafe. Kİ (KTS 162)

kulaç (< * kol aç ‘bir kol açımı ölçümü’ Gülensoy 2007a: 565): İki kol arasındaki mesafe. BM, Kİ, TA (KTS s.162)

kulaç: İki kolu açmaktan hâsil olan uzunluk ölçüsü. İML 141 (HATS s.352)

kulaç (İnsan iki kolunu açtığı vakit birinin ucundan diğerinin ucuna dek olan, mesafe ölçüsü ki iki mimar arşını itibar olunur, bâ’:*Bu kuyunun sekiz kulaç derinliği vardır.* Şemseddin Sami 2010: 680): İki kolun yanlara uzatılmasıyla oluşan uzunluk. (-Kr. ve köyleri) (DS/VI 4573)

kulaç: Kulaç, uzunluk ölçü birimi. ŞSL, NH, LD, ŞT, FK (ÇTS 665)

2.1.2. Fiiller

kulaçlamak: Kulaçla ölçmek, misâha etmek. [Ekseriya amk hakkında müstameldir:] *Bu kuyuyu kulaçladınız mı?* Şemseddin Sami 2010: 680)

ölşülemek (<ölç-): Kolla ve ölçükle ölçmek. İML 126 (HATS 459)

3.2. Dirsek

Uzunluk ölçü birimi *arşın* sözcüğünün açıklamasında organ adlarından dirsek ölçü alınmıştır. Şemseddin Sami (2010: 67) *arşın* sözcüğünü 1. Parmaklar ucundan omuza kadar olan kol boyundan me’hûz maruf ölçü, zirâ’. 2. Bacak arası, adım: **arşını büyük** = Açık adımlar atan uzun bacaklı; **arşınları açmak**= Açık adımlarla çabuk yürümek. şeklinde daha geniş olarak örneklerle açıklamıştır.

arşın / arşun: Bir dirsek uzunluğu. TZ (KTS 12); BM, BV, CC, DM, GT, İM, İN, KF, KFT, KK, MG, TA) (KTS 12).

3.3. El

El sözcüğü ile ilgili sözcükler ölçü olarak miktar bildirmektedir.

dutam (<tut-): Elle tutulan miktar, tutam. (Kumdanlı *Yalvaç –Isp.) (DS/II 1612)

ele girincesi: Ele geçen miktarı.

§ Dilenciligi çün taz'if ekerüz

Ele girincesi المكينجس tasnif ederüz (Lârendi.XVI.119) (TAS/III 1428)

elçim (I) (<*él + çi, Gülensoy 2007a: 327): 1. Az, bir kerede ele alınabilecek kadar az olan nesne. (Karkıncık *Artova –To.; Salman *Akkuş –Or.; -Gm.; -Kr. ve köyleri; Keçek *Oltu –Ezm; Aşudu *Darende –Ml.; Bozöyük *Göksun –Mr.; Hisarcık *Yayladağı –Hat.; -Sv.; Kortulu –Krş.; Bahçeli *Bor –Nğ.; -Ada.; *Mut köyleri –İç.; Çavuşköy *Babaeski –Krk.) 2. Tutam, bir avucun alabileceği miktar, bir demet, bir parça. (Gündüzbey *Sandıklı –Af.; *Sungurlu –Çr.; *Merzifon, -Ama. ve köyleri; Uluşiran *Şiran –Gm.; Tepeköy, Ciritdüzü *Şavşat –Ar.; Yeniköy *Aşkale –Ezm.; *Ahlat –Bt.; Lohan –Gaz.; Türkçayırı *Afşın –Mr.; Reyhanlı ve Amik Ovası Türkmenleri *Reyhanlı –Hat.; *Gürün, Kesme *Divriği –Sv.; -Yz.; Metdanlı *Saideli –Kn.; Çavuşköy *Babaeski –Krk.) **[elçin (I)]** : (-İç.) (DS/III 1706)

sapla (<çap +la): El genişliğinde. (-Kn.) (DS/V 3746)

3.4. Avuç

Türkçede *avuç* sözcüğünün ölçü birimi olarak kullanıldığı sözcükler uzunluk ölçmek için kullanılan *tutamlamak* fiili dışında genellikle isim ve fiil yapısında miktar bildirir. Gülensoy'a (2007a: 89) göre *avuç* 'Elin iç tarafı; elin yarı yumulmuş durumu' demek olup sözcük Eski Türkçede Uygur Türkçesinde *adut*, *atudh*, Eski Kıpçak Türkçesinde *avuç*, Karahanlı Türkçesinde Divanü Lûgati't-Türk'te *awuç*, *avuç*, *avut*, *adut* (*ad-ut), Kutadgu Bilig'de *awut* şeklindedir (Gülensoy 2007a: 89). Sözcük çağdaş Türk lehçelerinde Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde *avuç*, Tuva Türkçesinde *adış*, Kazan Tatarcasında *auç*, Tarançi ve Yeni Uygur Türkçesinde *oç*, Yeni Uygur Türkçesinde *oçum*, Sagay ve Koybal Türkçesinde *os*, Şor Türkçesinde *os*, Kazan Tatarcasında ve Kırgızcada *uç*, Başkurt Türkçesinde *us*, Kazak Türkçesinde *uş*, Altay Türkçesinde ve Teleütcede *uş*, Nogay Türkçesinde *uvıs*, Karakalpak Türkçesinde *uwıs*, Yakut Türkçesinde *ıtıs*, Özbek Türkçesinde *hovuç* (<h + ovuç) şeklinde ses bilgisi yönünden değişime uğramakla birlikte anlam yönünden herhangi bir değişime uğramaksızın bugün de kullanılmaktadır (Gülensoy 2007a: 89-90).

Şemsettin Sami (2010: 82) *avuç* sözcüğünü 1. El ayasıyla parmakların içi mecmuu, kef, muşt. 2. Avucun istiap ettiği miktar: *Bir avuç buğday*. || **avuç avuç**= Avuç dolusuyla, bol bol, || **avuç içi**= El ayası, râha, olarak açıklamıştır.

"Elin ayası, ya da çukuru" ve "avucun alabileceği kadar nesne" anlamına gelen *avuç* (Gökyay 1981: 46) eskicil bir yapıdır. Yine *avuç dolusu* (iki el birleşince onu dolduracaklayın, Gökyay 1981: 46; pek çok; ziyadesiyle, bol bol (para), Yurtbaşı 2012: 212) deyimini de Türkçede ölçü bildiren bir kullanımdır.

3.4.1. İsimler

adut/avut: *Bir adut nēη* 'bir avuç şey' demektir; yani avuç dolusu. (Ercilasun vd. 2014: 24, 40)

apas ([Galatı: hapaz] 1. Kapalı avuç, müşt. 2. Kapalı avuca sığan miktar: *Bir apaz buğday*, Şemsettin Sami 2010: 60; < ap'a +-s Dankoff 1995: 37, Erm.): Avuç, avuç dolusu:

Bir apas şeker verdi. (Anbarcık *Göhlisar, Tefenni –Brd.; Aliköy –Isp.; Ekse *Çal, Beylerli –Dz.; Abana *İnebolu –Ks.; Gulâm –Sm.; *Kaş köyleri –Ant.; Yakabağ *Fethiye –Mğ.) [apaz (II)-1]: (Sandal *kula, *Alaşehir –Mn.; -Sn. ve çevresi.; *Merzifon, -Ama.; *Karaman –Kn.; Dont *Fethiye –Mğ.) (DS/I 285)

avkam: İnsanın iki eli ile hayvanın da ağızına alabildiği miktar. (İğneciler *Mudurnu –Bo.) (DS/I s.386)

awuçam: El içi, avuç içi (ölçü birimi). AKT 39/28 (DBTKTS 87)

ayada ukmış kirçâ: Kıl kadar, zerre kadar, en ufak, azlık küçüklüğü ifade eder. TIEM 73 64v/5 (DBTKTS 88)

bi paça (< pârçe, T. + Far.) : Bir parça, bir avuç. (Yayla *Tefenni –Brd.) **[bi pataz]:** (Uğurlu *Ermenek –Kn.) **[bi pırtık -1]** : (Ezc.) **[bi pürtük]:** (-Nğ.) (DS/I 697)

bir hapaz (< ap'a +-s. T. +Erm.): Bir avuç. (Salur –Kn.) (DS/I 701)

bir koşum hapaz (< ap'a +-s T.+Erm.): Yan yana iki avuç dolusu. (Yenisu *Şarkikaraağaç –Isp.) (DS/VI 4462)

bisihım, bisıkım: Bir avuç. (*Silifke –İç.) (DS/I 704)

çatal pençe (< pençe, T. + Far.): İki avuç. (-Gaz.) (DS/II 1088)

çenge (< çengâl, Far. Şemsettin Sami 2010: 203): Parmaklar aşağı doğru olarak elin alabileceği ölçüde, avuç dolusu. (Kerkük) (DS/VI 4479)

çelim avuç (< çal-ım, Gülensoy 2007a: 229): Bir avuç dolusu: *Daha çelim avuç ceviz topladım.* (Kuşbaba *Bucak –Brd.) (DS/II 1124)

elmek (I) (< el): 1. Bir tutam, bir avucun aldığı kadar. (*Taşköprü –Ks.; *Terme –Sm.) 2. Bir avuç. (Ağrakos *Suşehri –Sv.) (DS/III 1725)

fasdak (I): İki avuç dolusu. (-Uş.; -Kü.) (DS/III 1837)

gaşam (< koş 'çift, çifte' Gülensoy 2007a: 544): Yarı yumulmuş elin alabileceği miktar, avuç. (Zana –Ama.; Uluşiran *Şiran –Gm.) (DS/III 1934)

goşam (< koş): Bir ya da iki avuç dolusu. (Yaka *Gelendost, Sofular *Eğridir –Isp.; Çilehane *Reşadiye *Zile –To.; *Arapkir –Ml.; Karaöz, Çepni *Gemerek, Hacılyas *Koyulhisar, Eskihöyük *Şarkışla –Sv.; Gökdere *Akdağmadeni –Yz.) **[goçam]**: (Kumarlar *Bayramiç –Çkl.; -Kr. ve köyleri; -Ezm.; *Gürün –Sv.; *Bor –Nğ.; *Mut ve köyleri –İç.) **[goç avuç]**: (*Ağın –El.) **[goşa (I)-1]**: (*Marmaris –Mğ.) (DS/III 2107)

hapaz (I) (< ap'a +-s, Erm.): Avuç dolusu: *Hayvana bir hapaz yem verdim.* (Çığırı *Dinar, *Sandıklı –Af.; Gölkonak *Şarkikaraağaç, *Eğridir ve köyleri, Uluğbey, Yassıören *Senirkent, Yarıkkaya, *Yalvaç, -Isp.; Başpınar *Tefenni, -Brd.; Darıveren *Acıpayam, Honaz ve çevresi, -Dz.; Tepeköy *Torbalı, *Kula –İz.; *Eşme ve köyleri, *Alaşehir, -Mn.; Çağlayan –Brs.; -Kü.; Tokat –Es.; *İzmit –Kc.; *Göynük, *Gerede, -Bo.; *Safranbolu –Zn.; *İnebolu, Karbüzey *Araç, Kayı *Tosya, -Ks.; Saray *Kurşunlu, -Çkr.; *İskilip, Kavşit *Sungurlu, Tanrıvermiş *Mecitözü –Çr.; -Sn.; Ladik *Merzifon, -Ama.; *Niksar, -To.; Uluşiran *Şiran –Gm.; Voryanlı –Mr.; Saray –Yz.; -Nş.; *Bor –Nğ.; *Beyşehir, Yediğin *İlgın, -Kn.; Höketçe *Saimbeyli –Ada.; *Silifke, *Anamur –İç.; Erenkavak, Bağyaka *Finike, Güzelsu *Akseki, -Ant.; *Fethiye ve köyleri –Mğ.) **[hapan (I)]**: (-Mn.; Süksün *İncesu –Ky.; Kayapınar –Kn.) **[hapar (II)]**: (*Çal –Dz.) **[hapas (I)]**: (Akse –Uş.; Kuşbaba *Bucak –Brd.;

Homa *Çivril -Dz.; -Bo.; *İnebolu ve köyleri -Ks.; Çr.; Karaviran *Akşehir -Kn.) [**hopaz**] : (-İz. ve köyleri; -Ks.; -Yz.) (DS/III 2278)

hapaz hapaz (< *ap'a +-s, Erm.*): Avuç avuç. *Hapaz hapaz üzüm aldım.* (-Isp.) [**hapas hapas**] : (*Bolvadin -Af.) (DS/III 2278)

hışma: Avuç: *Kuru üzümü hışma hışma dağıttı.* (*İğdır -Kr. *Refahiye -Ezc.; *Erciş -Vn.; *Ahlat -Bt.) (DS/III 2379)

hışma: Bir avuç dolusu. (Kösekaş *Hacıbektaş -Nş.) (DS/VI 4520)

kabza (Ar.): Avuç, bir avuç, bir avuç dolusu, bir şeyin tutulacak sapı. NF 277/9, KE 211v/7, HKT 444b/7 (HATS s.277)

kaçam (< *koş 'çift, çifte'*): Bir avuç: *Bir kaçam üzüm.* (-Gr.) (DS/IV 2587)

kavram (I) (< *kavra-m*): 1. Tutam, avuç dolusu. (*Yalvaç, Bağlılı *Gelendost, *Eğridir -Isp.; Ekse *Çal -Dz.; *Tire -İz.; *Alaşehir -Mn.; *Emet -Kü.; Tokat -Es.; Kuz *Ünye -Or.; *Şebinkarahisar -Gr.; Cenciğe -Ezc.; Maksudlu *Şarkışla, Ağrakos *Suşehri, *Koyulhisar -Sv.; *Pınarbaşı -Ky.; *Bor -Nğ.; *Korkuteli -Ant. *Milas, Yerkesik -Mğ.) (DS/IV 2691)

kısım (< *kism, Ar.*): Avuç : *Bir kısım arpa.* (-Dz.; Zeytinli *Edremit -Ba.; *Düzce -Bo.) (DS/IV 2842)

kitleme (II): Bir avuç: *Bir kitleme un.* (-Rz.) (DS/IV 2849)

koşam (< *koş*): 1. Avuç. (-Çkl.; Tokat -Es.; -Çr.; *Merzifon -Ama.; -To.; Hacılyas. *Koyulhisar -Sv.; Pazar *Kızılcahamam -Ank.; Afşar aşireti *Pınarbaşı -Ky.) [**koçam -1**] : (*Maçka -Tr.; Cenciğe -Ezc.; Çöplü *Gürün -Sv.) 2. İki avuç dolusu (-Çkl.; Tokat -Es.; -Ist.; -Çr.; Tekke *Erbaa -To.; Sıyrınlık *Suşehri -Sv.; *Nor -Nğ.; -Yz.; Pazar *Kızılcahamam -Ank.; Genezin *Avanos -Nş.) [**koçam -2**] : (*Maçka -Tr.; Cenciğe -Ezm.; Çöplü *Gürün -Sv.) (DS/IV 2933)

koşam: İki elin yan yana gelmesiyle oluşan avuç: *Beş koşam fasulye aldım.* (-Or.; -Gr.; -Tr.; Kösekaş *Hacıbektaş -Uş.) [**koçam**] (-Kr.) (DS/IV 4568)

paça (I) (< *pāçe, Far.*): Avuç, avuç dolusu: *Paça paça şeker yediler.* (Darıveren *Acıpayam -Dz.) (DS/V s.3377)

paça (I) (Far.): Avuç. (Karamanlı *Tefenni -Brd.) (DS/VI 4634)

pança (I): 1. Avuç. (Babik *Pötürge Ml.; -Mr.; Kümbet -Ada.; *Mersin köyleri -Krk.) [**pançak** (I) -1] (Yukarıseyit, Bekilli *Çal -Dz.) 2. Avuç dolusu. (Haruniye -Ada.) (DS/V 3392)

pataz (I): 1. Avuç. (*Ermenek -Kn.; *Alanya -Ant.; Ferizler *Anamur -İç.) [**panaz** (II)]: (*İlgın -Kn.) [**patas**] : Bağtepe *Kozan -Ada.) 2. Avuç dolusu : *Patazla leblebi verdim.* (Kaşoba *Karaman -Kn.; *Silifke, *Tarsus -İç.) (DS/V 3411)

pırnat (III): 1. Bir avuçla tutulacak kadar ekin sapı. (Pekün *Kelkit -Gm.; Büyükyapalak -Mr.; Bahçeli *Bor -Nğ.) [**pırnas**] : (Karahoca *Haymana -Ank.) [**pırnaz**] : (Uzuncaburç, Taşucu *Silifke, *Mut köyleri -İç.) (DS/V 3445)

ponçağ (I) 1. [-> **ponçak** (III)] (Far.): 2. Bir avuç. (*Ağın -El.) (DS/V 3470)

ponçağ (III) [**ponçak** (I) -1] (Far.): Bir tutam. (Ömerhacılı *Kaman -Krş.) [**ponçak** (I) -1]: (*Ağın -El.) (DS/V 3470)

sıkım (< sık-ı-m): 1. Tutam. (*Akyazı -Sk.; -Ezc.; -Ur.; -Sv.; *Ermenek -Kn.) [**sıkmık (II)**]: (*Kandıra -Kc.) 2. Bir avuç dolusu şeyin sıkılmış durumu (helva, köfte vb.) (-Mr.; Ur.; -Gaz.; *Antakya -Hat.; *Muş köyleri-İç.) [**sıhım**]: (*Gürün -Sv.) [**sıkmaç -2**]: (Amik Ovası *Reyhanlı -Hat.) 3. Avuç içi uzunluğu : *Bu değnek on sıkımdır.* (-Nğ.; *Mut -İç.) (DS/V 3607-3608)

sıkım: 1. El dolusu, bir avuç. (Karamanlı *Tefenni -Brd.; Darıveren *Acıpayam -Dz.) 2. Tutam. (*Bor -Nğ.) (DS/VI 4690)

tekem (< ? tekim): Avuç: *Bir tekem leblebi ver.* (-Ezc.) (DS/V 3865)

tombuy (< ? tombu (hlk.) 'küçük tepe, tümsek' < * to-[m]+-p+u (Gülensoy 2007b: 908): Bir avuç, bir tutam. (Kerkük) [**tombuz (I)**]: (Kerkük) (DS/V 3958)

tutam (<tut-am): Tutam, avuç dolusu. BM, İM, Kİ (KTS s.285); 3. Bir avuç içi olan: *Bir tutam sakal.* (Şemseddin Sami 2010: 1246).

tutam (I): Bir avuçluk (ot, ekin vb. şeyler) (-Kü.; Peşman *Daday -Ks.; *Sungurlu -Çr.; *Çarşamba -Sm.; *Merzifon -Ama.; *Alucra -Gr.; -Gm.; Gözene -Ml.; *Antakya -Hat.; -Sv.; -Ky.) [**tutum**]: (Zencidere -Ky.) (DS/V 4000)

yalımparça (T.+Far.): Bir avuç. (Kümbet -Kr.) (DS/VI 4147)

yarım avuç: Avucu doldurmayacak kadar az. (Ekse *Çal -Dz.; Eymir *Bozdoğan -Ay.; Yeniköy -Ba.; -Çk.; -Tr.; -Rz.; Bağlıca *Ardanuç -Ar.; Hacilyas *Koyulhisar, *Gürün -Sv.; *Tarsus -İç.) [**yarım avuç**]: (*Mut ve köyleri -İç.) (DS/VI 4186)

3.4.2. Fiiller

avuç avuçlamak (çekmek maddesi içerisinde): İki avucun alacağı kadar miktarda bir şeyi tutmak (Sözlükteki kullanımı).

Ş ... *Zer-i Nişabûrî var mıdır didi. Sarraf: Vardır didi. Hurasanî: Getir görelim didi. Sarraf kiseyi açtı Hurasanî iki eliyle bir avuç avuçladı kendi bezine bağladı, mührünü urdu önüne kodu. Sarraf eyitti: Çekmeden چکمدن, saymadan niçin mühürledin.* (Ferah.XV.477) (TAS/II 852)

avhalamak 1. [→avkalamak]: 2. Avuç dolusu almak. (*Afşin, *Elbistan -Mr.) [avhınlamak]: (-Mr.) (DS/I 381-382)

avuçlamak: 1. Avucun içine almak, avuçla kavramak. 2. Bol bol almak. (Şemseddin Sami 2010: 82).

avsınlamak (II): 1. Avuç dolusu almak. (Kösten, Honaz -Dz.) [avsunlamak (II) -3]: (Çöplü *Çivril -Dz.) (DS/I 392)

awurtlamak (< Eski Türkçe adurt [>ayurt > awurt 'Yanağın ağız boşluğu hizasına gelen bölümü'] Gülensoy 2007a, s.90): Avuç dolusu içmek, ağzına almak. TİEM 73 31v/12 (DBTKTS 87)

fasdaklamak (I): Herhangi bir şeyden iki avuç dolusu almak. (-Uş.; -Kü.) (DS/III 1837)

hapazlamak: Avucunu doldurarak almak. İH (KTS 91)

hapazlamak (I) (< ap'a +-s, Erm.): Avuçlamak. (Çığırı, Eber *Dinar, İshaklı, *Bolvadin, *Emirdağ -Af.; Bağlılı *Şarkîkaraağaç, Yassıören, Uluğbey *Senirkent, *Yalvaç, *Uluborlu -Isp.; Başpınar *Tefenni -Brd.; Hınaz ve köyleri -Dz.; Tokat -Es.; -Bo.; Ağlı *Küre

-Ks.; Saray *Kurşunlu -Çkr.; *İskilip -Çr.; -Sm.; *Merzifon ve köyleri -Ama.; *Artova -To.; *Bor, -Nğ.; *Ermenek -Kn.; *Silifke ve köyleri, *Anamur -İç.; Güzelsu *Akseki, -Ant.; Kayaören *Fethiye -Mğ.) [**hapanlamak (I)**]: (Darıveren *Acıpayam -Dz.; Hamurcu *İncesu -Ky.) [**haparlamak**]: (Dont *Fethiye -Mğ.) [**hapazlamağ**]: (-Brd.) (DS/III 2278-2279)

hışmalamak: Avuçlamak. (*Ahlat -Bt.) (DS/III 2379)

kısımlamak (Ar.): Avuçlamak: (*Düzce -Bo.) (DS/IV 2842)

koşamlamak: İki elin yan yana gelmesiyle oluşan avuçla ölçmek: *Buğdayı koşamladım, on koşam geldi.* (-Çr.) (DS/VI 4568)

okkalamak (Ar.): Ağırlığını kestirmek üzere elle tartmak. (Karamanlı *Tefenni -Brd.) (DS/VI 4613)

paçılmak: Avuçlamak. (Karamanlı *Tefenni -Brd.) (DS/VI 4634)

patazlamak (I): Avuçlamak. (*Ermenek -Kn.; *Mut köyleri -İç.) (DS/V 3410)

tutamlamak (> tut-): Avuç ile ölçmek, arşunlamak. ŞSL (ÇTS 1165); Avuçla tutarak ölçmek, kaç tutam olduğunu ölçmek, Şemseddin Sami 2010: 1246).

3.5. Karış

Sözcük Türkçe Sözlük'te (2011) "Parmaklar birbirinden uzak duracak biçimde gergin duran elde, başparmak ile serçe parmağın uçları arasındaki açıklık." olarak tanımlanmıştır.

3.5.1. İsimler

Karış sözcüğünün ölçü alındığı isim ve fiil yapısındaki sözcükler miktar bildiren *kumbik* sözcüğü dışında Türkçede genellikle uzunluk ölçü birimi olarak kullanılmıştır. Eskicil *arşın* sözcüğü Karahanlı Türkçesinde *karı* ~ *karış*, *karış(la-)* (< *karı (-la-)*) şeklindedir (Gülensoy 2007a: 69-70). Eski Uygur Türkçesinde *karış* 'mekik ipliği, atki, argaç' manasında olup sözcük Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde *garış*, Başkurt, Kırgız, Özbek Türkçesi ve Kazan Tatarcasında *karış*, Kazak Türkçesinde *karış*, Özbek Türkçesinde *karıç* ve Yeni Uygur Türkçesinde *ğeriç* şekillerinde kullanılır (Gülensoy 2007a: 70).

Şemseddin Sami (2010: 594) *karış* sözcüğünü şöyle açıklamıştır: "Açık elin baş parmağı ucundan serçe parmağı ucuna kadar olan mesafe ki ölçü gibi kullanılır, şibr: *Üç karış bir arşın itibar olunur.* ||**bir karış**= Kısaldıktan kinaye: Bir karış boyuyla. ||**karış karış**= Karışla ölçer gibi her tarafı tafsilen: *Ben Anadolu'yu karış karış bilirim, karış karış gezdim.*"

araş: Bir karış, kol. CD (ÇTS 47)

arş (1): Bir karış. ŞSL, NH (ÇTS 53)

arşun: Üç karış, arşın. ŞSL ÇFK (ÇTS 53)

gez (7) (> kez, 'okun kirişe geçen ucundaki kertik' Gülensoy 2007a: 369. Far.): Arşın, dört karışlık ölçü birimi. ŞSL (ÇTS 394); [Aslı Fârisî olup ma'nâ-yı aslîsi arşın ve oktur] Şemseddin Sami 2010: 378)

karı (1): 1.Kolun (parmaklardan dirseğe kadar olan) bölümü. AKT 1b/10, 2. Karış (uzunluk ölçüsü) AKT 38b/13 (DBTKTS 388)

karı (1): Uzunluk birimi, karış, bir kulaçlık uzunluk ölçüsü. AL, ŞSL, BV, TEH (ÇTS 585)

karı (Ar.): *Erne.n er:* bekâr adam. Şu atasözünde geçer: *erne.nke elig karı bö.zün üm tüke.mes.* Anlamı şudur: Bekâr adamın şalvarı için elli arşın kumaş yetmez. Çünkü ona yabancı öğüt vermez. Evlenmesi istenen kişi için söylenir (Ercilasun vd. 2014: 57)

karı (Ar.): Kumaşı ölçmek için kullanılan arşın. Bu da birinciden (önceki *karı* kelimesinden) alınmadır. Bu kelime anlamca Arapçaya uygun düşmektedir. Çünkü elin kolu ile elbiseninki, iki dilde de aynı kelimeyle ifade edilir (Ercilasun vd. 2014: 444)

karış (Ar.): Karış, uzunluk birimi. ŞSL, NH, ÇFK, TMA, Sİ (ÇTS 586)

karış (1): Karış, baş parmak ile serçe parmakların uçları arasındaki açıklık, hayvanın ön ayağı. KE 4v/4, HKT 283b/3, İML 141 (HATS 291)

karış (I): 5. 12 karış. (İskele Bigadiç –Ba.) (DS/I 333)

süyem (< sũ-y-+üm ‘uzamak’ Gülensoy 2007b: 831): El ölçüsü, karış. (Bahçeliyurt *Kangal –Sv.) [**süyüm (I)-1**] (Bahçeliyurt *Kangal –Sv.) (DS/VI 4717)

3.5.2. Fiiller

arşunlamak: Karışlamak, ölçmek, karışla ölçmek. ŞSL (ÇTS 53)

enlemek: Karışlamak, ölçmek. (Dallica *Nazilli –Ay.) (DS/III 1759)

karılatmak: Boylatmak, karışlatmak, ölçmek. KB 2595 (KaTS 363)

karşamak: Karışlamak, ölçmek. DLT C.III/286-28 (KaTS 365)

karşatmak: Ölçtürmek, karışlatmak. DLT C.II/337-10 (KaTS 365)

karışlamak (Ar.): Karışla ölçmek, karışlamak. İML 110 (HATS 291)

karışlamak (Ar.): Karış ile ölçmek. ŞSL (ÇTS 586)

3.6. Yumruk

kumbik: Ufacık, yumruk kadar. (-Gm.) (DS/IV 3000)

3.7. Parmak

Parmağın ölçüt alındığı sözcükler isim olarak *barmakça*, *bicimcik*, *cimcim (II)*, *elikçe* yapılarında miktar; *sele (I)*, *sere*, *semenk*, *simiş*, *siyem*, *sumuç*, *sunus*, *süğüç*, *sümüç*, *süyem*, *şanus* ve *yagum* kullanımlarında uzunluk; *boğumlamak* ve *parmaklamak* fiillerinde uzunluk ölçüsü görevindedir. Türkçede *sere* ‘küçük karış’ olarak da tanımlanmıştır (Gökyay 1981: 57).

“Başparmakla işaret parmağının ucu arasına alınan miktarda olan” manasına *çimdik* sözcüğü de bir ölçü birimidir (Gökyay 1981: 47; Türkçe Sözlük 2011: 548). Bunun gibi ‘1)Parmakla alınan miktar: *Bir parmak bal.* 2) Kolun on ikide bir bölüğü’ manasına kullanılan miktar ve uzunluk bildiren *parmak* ile ‘iki parmağın tutabileceği kadar, kısım’ manasına kullanılan *parmak tutamı*, ‘tutam, iki parmak ucuyla tutulacak miktar: *Bir püskü tuz*’ karşılığı kullanılan *püskü* halk arasında kullanılan diğer ölçü sözcükleridir (Gökyay 1981: 51, 52).

Sümüç sözcüğü günümüzde ağızlarda ‘karıştan ufak el, parmak ölçüsü’ karşılığı kullanılmaktadır. Fethiye’de bu ölçüye *sele* de denilmektedir (eksisozluk.com/sunbuc--811850?nr=true&rf=sümüç). Ağızlardaki *bir sele*, *sele (I)*, *sere* gibi kullanımlar da bu

görüşü desteklemektedir. Erzurum ağzında *sümüş* sözcüğü -ç > -ş değişimi ile *sumuş* 'karış' şeklinde kullanılmaktadır (Gemalmaz 1995: 285). Aynı şekilde *süyem* sözcüğü de ağızlarda *bir süyem, iki süyem* şeklinde kullanılmaktadır (eksisozluk.com/suyem—1687817).

2.7.1. İsimler

barmağça: Çok küçük, parmak kadar. KE 124r/20 (HATS 79)

bicimcik (< bir çimdik/çemdik 1. Parmak uçlarıyla sıkma. Şemseddin Sami 2010: 214): Ufacık, bir parçacık, bir tutam. (*Eşme -Uş.; -Brd.; *Susurluk -Ba.; -Kü.; *Düzce -Bo.; *Safranbolu -Zn.; Ovasaray, Çıkırık *Mecitözü -Çr.; -Sm.; *Erbaa, *Zile, *Artova, -To.; Süle -Gm.; -Ezm.; Lök, -Yz.; Çayırılı *Haymana, Çanıllı *Ayaş -Ank.; *Mucur, -Krş.; Bahçeli *Bor -Nğ.; Çukurbağ, Uğurlu *Ermenek -Kn.) [**bicimik**]: (Bağyaka, Çadır *Finike -Ant.) (DS/I 682)

bir sele: Gerilmiş durumdaki başparmakla gösterme parmağı arasındaki uzaklık. (Gölkonak, Yenişar *Şarkikaraağaç -Isp.) (DS/VI 4462)

cimcik (II): İki parmak ucuyla alınan miktar, tutam (toz, şeyler hk.). (Sirge *Eşme -Uş.; Yakaköy *Gelendost -Isp.; Yayla *Tefenni -Brd.; Ortaköy *Çal -Dz.; *Alaşehir -Mn.; Susurluk -Ba.; -Kü.; Tokat *Sivrihisar -Es.; *Akyazı -Sk.; İğneciler *Mudurnu, *Düzce -Bo.; *Sungurlu -Çr.; -Sm.; Mürüs *Erbaa, *Artova, *Zile -To.; Uzunmusa -Or.; Düzköy *Keşap -Gr.; -Gm.; -Rz.; *Elbistan, *Afşin -Mr.; Çepni *Gemerek -Sv.; Karanidere *Şereflikoşisar -Ank.; -Krş.; *Bor -Nğ.; Uğurlu, Çukurbağ *Ermenek -Kn.; Karaisalı -Ada.; Yerkesik -Mğ.; Limasol -Kıbrıs) [**cimicak**]: (*Fethiye -Mğ.) [**cimicik**]: (*Dinar ve köyleri -Af.; *Keçiborlu ve köyleri -Isp.; -Brd.; -Dz. ve ilçeleri; Şerefli, *Fethiye -Mğ.) [**cimidik**]: (Körküler, Kumdanlı, Sücüllü *Yalvaç -Isp.) [**cimik (I)**]: (Yassıviran *Senirkent -Isp.; *Tefenni, *Göhlisar, *Yeşilova ve köyleri -Brd.; -Dz. ve ilçeleri; -Bo.; -Ant.; Karaçulha *Fethiye -Mğ.) [**cincik (V)**]: (*Erciş -Vn.; *Serik -Ant.) [**cinnacik**]: (*Ermenek -Kn.; *Silifke -İç.) [**cimcil**]: (*Savaştepe -Ba.) [**cimicih**]: (*Mucur -Krş.) [**cimicik**]: (Kozan *Eşme -Uş.; Tahtacı -Isp.; Kavakköy *Çivril, Çal -Dz.; *Torbalı köyleri -İz.; *Zile -To.; Bağyaka *Finike -Ant.; Dont *Fethiye -Mğ.) [**cinecik**]: (Doğanbey *Beyşehir -Kn.) [**cinicik**]: (Yayla *Tefenni -Brd.) [**çinnacik**]: (*Ereğli -Kn.) [**çimcik (I)**]: (-Bil.; -Nğ.) [**çimdik (I)**]: (*Edremit -Ba.; Tokat -Es.; *Erciş -Vn.; -Dy.; *Kilis -Gaz.; *Divriği -Sv.; *Afşin, *Elbistan -Mr.; Bahçeli *Bor -Nğ.; -Kn.; Çavuşköy *Babaeski, *Lüleburgaz -Krk.) [**çimke (III)**]: (Koçhisar -Çkr.) [**çimkem (I)**]: (-Yz.) [**çimtik**]: (-Ky.; -Nş.) [**çindik (I)**]: (-Sn.; Aşudu *Darendede -Ml.; *Afşin -Mr.) [**çinicik**]: (Güvere *Silifke -İç.) [**çinke (II) -1**]: (Yarıkkaya *Yalvaç -Isp.; -Mr.; Mustafabeyli *Ceyhan -Ada.) [**çinkem**]: (-Krş.) [**çintem**]: (-Yz.) (DS/I 970)

çiplik (III): Baş ve işaret parmaklarının arasındaki açıklıktan ibaret olan bir ölçü. (Ayşepinar Ky.-) (DS/II 1234)

elikçe: İki parmak kadar: *Kalınlığı iki elikçe bolgay.* (Şen 1993: 211)

esnek (III): Baş ve işaret parmaklarının açılmasıyla iki parmak ucu arasında kalan uzunluk. (*Ermenek -Kn.; *Bor -Nğ.) (DS/III 1786)

sele (I) (< * ser-e, Gülensoy 2007b: 751): El gergin durumdayken başparmakla işaret parmağı arasındaki uzaklık. (Karamanlı *Tefenni -Brd.; Yörükler, Çaypınar *Salihli -Mn.; *Gülнар, *Silifke -İç.) (DS/VI s.4683)

sere (Büyük parmağın ucundan şahadet parmağı ucuna dek olan mesafe ve ölçü ki karıştan büyüktür: *Bir arşın dört seredir.* Şemseddin Sami 2010: 1057): Baş parmakla

işaret parmağı arasındaki uzaklık (ölçü için). (-Isp.; *Bergama -İz.; Fili *Biga *Lapseki -Çkl.; *Tosya, Kargı -Ks.; Erkinis *Yusufeli -Ar.; Karaköy -Mğ.) (DS/V 3588)

semink (Ar.): El gergin durumdayken başparmakla işaret parmağı arasındaki uzaklık. (Kozlu *Seydişehir -Kn.) (DS/VI 4684)

simiş: Baş parmakla işaret parmak arasındaki uzaklık (el açık durumdayken). (-Tr.) [simiş -2] (-Ba.) (DS/V 3639)

siyem (< sū-y-em, Gülensoy 2007: 831): Başparmakla gösterme parmağı arasındaki uzaklık (el gergin durumdayken). (Bölceğaç *Manyas -Ba.) [siyam]: (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS/VI 4701)

sumuc: El gergin durumdayken başparmakla gösterme parmağı arasındaki uzaklık. (Güneyce *İkizdere -Rz.) (DS/VI 4710)

sunus: Bir genişlik ölçüsü, başparmakla işaret parmak arasındaki mesafe. (BM) (KTS 243)

süglüç [sügüş (II), sümgüç, sümüç, sümüş] (< süyüm, Gülensoy 2007b: 818): Baş ve işaret parmaklarının gergin açılmasıyla oluşan ölçü. (Çakallı *Kavak -Sm.) (DS/VI 3707)

sümüç: El gergin durumdayken başparmakla gösterme parmağı arasındaki uzaklık. (Yörükler, Çaypınar *Salihli -Mn.; -Or.; -Gr.; -Tr.) (DS/VI 4714)

süyem (< sū-y-em, Gülensoy 2007b: 831): El ölçüsü, karış. (Bahçeliyurt *Kangal -Sv.) [süyüm (I)-1] (Bahçeliyurt *Kangal -Sv.) (DS/VI 4717)

şanus: Başparmakla işaret parmağı arasındaki mesafe. Kİ (KTS 250)

yağum: Şehadet parmağı ile ölçülen bir uzunluk ölçüsü. BM (KTS 306)

2.7.2. Fiiller

boğumlamak (I) (< boğ-um 'boğulmuş, sıkılmış yer' Gülensoy 2007a: 157): Herhangi yuvarlak bir şeyin çevresini, başka bir şeyle karşılaştırmak amacıyla, sağ elin baş ve orta parmaklarıyla kavrayarak ölçmek. (*Mesudiye -Or.) (DS/I 730)

parmaklamak: Parmakla ölçmek: *Çapıtı parmakladı.*(Ülkü -Brs.) (DS/V 3400)

3.8. Tırnak

Organ adlarından miktar bildiren tırnağın ölçü alındığı ölçü adları genellikle Türkçe kökenlidir.

bi cırnıh (<* tırnak, Gülensoy 2007a: 204): Tırnak kadar. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS/I 698)

dırnak kadar: Çok az: *Dırnak kadar ekmek verdi.* (Güney *Yeşiova -Brd.) (DS/II 1472)

sınlık (< sın-, Gülensoy 2007b: 768): Tırnak kadar, küçük parça. (Afşar, Pazarören *Pınarbaşı -Ky.) (DS/VI 4692)

3. Bacakta Ölçüt Alınan Unsurlar

3.1. Ayak

Türkçede *ayak* sözcüğü uzunluk ve zaman ölçü birimi olarak şöyle kullanılmıştır: 1) Bir insan ayağı boyu. 2) On iki parmaktan ibaret Osmanlı kademi (ayağı) ki yarım arşındır.

3) Kısa zaman. *Bir ayak önce bu iş bitsin* (Gökyay 1981: 56). Sözcük Türkçe Sözlük'te ise (2011: 195) "Yarım arşın veya 30,5 santimetre uzunluğundaki ölçü birimi, kadem, fit, fut" olarak tanımlanmıştır.

3.1.1. Adım

Türkçede *adımlamak* (Adımla ölçmek; Türkçe Sözlük, 2011: 29) fiilinin yanı sıra *adım* (Bir adıma eşit açıklık: *Ballıbadra.- Fırdolayı hendeği kıyısınca çevresi bin beş yüz hatve (adım) dir* (Evliya Çelebi, VIII, 288)) sözcüğü de bir ölçü birimi olarak kullanılmıştır (Gökyay 1981: 55). Sözcük, Türkçe Sözlük'te ise "Bir ayak atışıyla alınan ve uzunluğu yaklaşık 75 santimetre olan mesafe" şeklinde daha açık olarak tanımlanmıştır.

Ayak sözcüğüne bağlı olarak açıklamasında *adım* sözcüğüne yer verilerek oluşturulmuş ölçü adlarında *ağak ukmış kirça* ve onun Arapçadaki karşılığı olan *zerre-i ĥāk-pāy* miktar bildiren ölçü adı olup bunun dışındaki isim ve fiil yapısındaki ölçü adları uzunluk bildirir. Fransızca *mil (II)* ile Arapça *zerre-i ĥāk-pāy* ve Arapça + Türkçe yapısındaki *mesāhat kılmak* dışındaki kullanımlar Türkçedir.

3.1.1.1 İsimler

ağak ukmış kirça: Ufacık, zerre kadar. TİEM 73 211v/4 (DBTKTS 782)

arşın (I): 4. Büyük adım. (İncesu, Çapalı *Dinar –Af.) (DS/I 333)

arşun: Arşın, bir adım uzunluğunda bir ölçü birimi. NF 356/4, KE 62v/13, MM 255/1, HKT 546a/1, HŞ 2193 (HATS 52)

dölüm: 2.Kırk adımlık uzunluk ölçüsü. (İncekum *Silifke –İç.) (DS/III 1579)

gav (V): Adım: *Beş gavda kendimi dışarı zor attım.* (-Bt.) (DS/III 1937)

mil (II) (< mille, Fr.): 4.000 adımlık mesafe. İM (KTS 184)

yügrüm (< yüğür-üm): *Bir yügrüm yi.r* bir koşuşla koşulacak kadar yer. (Ercilasun vd. 2014: 368)

zerre-i ĥāk-pāy (Ar.): Ayak toprağının zerresi. LD (ÇTS 1278)

3.1.1.2. Fiiller

abannamak (<abanlamak 1. Büyük adım atmak. 2. Adımları ziyade açarak ölçmek. Şemseddin Sami 2010: 22): Uzun adımlarla yürümek, adımlamak. (Dereçine *Sultandağı – Af.) (DS/VI 4405)

adımlamak (Adımla ölçmek, adım saymak, Şemseddin Sami 2010: 29): Adım atmak, yürümek, adımla ölçmek" NF 149/9 (HTS 27)

ayaklamak: Uzunluğu ayakla ölçmek. (Dereçine *Sultandağı –Af.) (DS/VI 4434)

boylama: Ayakla ölçme, adımlama. (Afşar, Pazarören *Pınarbaşı –Ky.) (DS/VI 4465)

gıçlamak (II): Ayakla bir yeri ölçmek. (-Çr.) (DS/III 2031)

mesāhat kılmak (Ar. + T.): Yer ölçmek, adımlamak. NH (ÇTS 744)

4. Boy

Boy sözcüğü bir organ adı olmamakla birlikte baş ile ayak arasındaki bütünlük düşünüldüğünde bir ölçüt olarak ele alınabilir. Türkçede *boy* sözcüğü 1. Derinlik, 2. Mesafe, 3. Uzunluk, 4. Yükseklik, 5. Defa, kez, sefer manalarında kullanılmıştır (Gökyay

1981: 56). Genellikle deniz, göl gibi yerlerde kullanılan ve '1. Bir adam boyunda derin olmak. 2. Dibine erişilemeyecek kadar derin olmamak" manasına kullanılan *boy vermek* (Gökyay 1981: 56) ve uzunluk ölçüsü olarak kullanılan 'bir adamın boyu kadar derinlik" karşılığı kullanılan *adam boyu* ölçü bildiren sayılı sözlere (Gökyay 1981: 55).

Boy sözcüğüne dayalı isim ve fiil yapısındaki ölçü sözcükleri Türkçede genellikle uzunluk ölçü birimi oluştururlar.

4.1. İsimler

boyunsıra: Boyu kadar. (Hurma *Silifke -İç.) (DS/I 748)

erneyü (<ernek): Çok kısa boylu, boyu iki kol boyundaki adam (Ercilasun vd. 2014: 69).

turum (<tur-um): Bir adam boyunca. *Bir er turumu su.w* (bir adam boyu su). Diğer şeyler de bunun gibi (Ercilasun vd. 2014: 171).

4.2. Fiiller

boylamak: Boy ile ölçmek; bir boy gitmek; baştan sona kadar gitmek. ŞSL, NH, CD (ÇTS s.165); 2. Boyuna ölçmek, tülen mesaha etmek (Şemseddin Sami 2010: 145).

turumlamak (< turum-um-la-): *Ol sūwug turumla.dı* (O, suyun derinliğini boyu ile ölçtü) (Ercilasun vd. 2014: 486).

Sonuç

Tarihî Türk lehçeleri alanında organ adlarına dayalı söz varlığında sözlük birimlerin tanımlanmasında alıntı ve anıştırmalara yer verildiği ve sözlük yazarlarının birbirlerinden kısmî olarak etkilendikleri ve faydalandıkları görülmektedir (Dinçer 2011: 37-38). Örneğin *kolaç (II)*, *kula (III)*, *kulaç*, *karı (1)*, *karış (1)*, *karışlamak* gibi.

Türkiye Türkçesinde yazı dili ve ağızlarda *göz*, *kulak*, *ağız*, *kol*, *dirsek*, *el*, *avuç*, *yumruk*, *parmak*, *tırnak*, *ayak* ve *boy* sözcükleri ölçüt alınarak sözlük birimler (madde başı) oluşturulmuş veya ilgili sözlük birimler açıklanırken ölçüt olarak kullanılmıştır. Ölçü adlarından oluşan söz varlığında en fazla kullanılan organlar *avuç*, *ağız*, *el*, *parmak* ve *ayak*'tır.

Ölçüt Organ Adı	Sözlük Birimde Ele Alınmış Şekli	Madde Başı	Sözcük Türü	Ölçüm Türü	Kullanım Miktarı
	madde içi	ağır (IV)		miktar	1
	madde başı	göz yumup açkunça		zaman	1
göz	madde başı	göz erimi (göz irimi)	isim		
	madde içi	ırım (I)		uzunluk	4
	madde içi	sıyrdım			
	madde içi	yordam			
kulak	madde içi	yığac (2)	isim	uzunluk	2
	madde içi	yığaç (2)			
	madde içi	banam			
	madde içi	banım			
	madde içi	bi çeynemnik			
	madde içi	bi dıkım			

	madde içi	bir damzın			
	madde içi	bir sokum			
	madde içi	bir yalamlık			
	madde içi	bir yiyim			
	madde içi	çeynem			
	madde içi	çéynem			
ağz	madde içi	çiğnem	isim		
	madde içi	dadak (I)			23
	madde içi	dadak sadak			
	madde içi	damlam			
	madde içi	dıkım			
	madde içi	firt			
	madde içi	karım			
	madde içi	öpüm			
	madde içi	tadak madak			
	madde içi	tike			
	madde içi	yalamık (VII)			
	madde içi	yalamtık			
	madde içi	yalamtık			
	madde içi	arşın (I)			
	madde başı	kolaç (II)			
	madde başı	kula (III)			
	madde başı	kulaç			
kol	madde başı	kulaç	isim	uzunluk	9
	madde başı	kulaç			
	madde başı	kulaç			
	madde başı	kulaçlamak			
	madde içi	ölşülemek	fil		
	madde içi	arşın	isim	uzunluk	2
dirsek	madde içi	arşun			
	madde içi	dutam			
	madde içi	ele girincesi			
el	madde başı	elçim (I)	isim	miktar	4
	madde içi	şapla			
	madde başı	adut/avut			
	madde içi	apas			
	madde içi	avkam			
	madde başı	awuçam			
	madde başı	ayada ukmış kirçä			
	madde içi	bi paça			
	madde içi	bir hapaz			
	madde içi	bir koşum hapaz			
	madde içi	bisihim, bisikim			
	madde içi	çatal pence			
	madde içi	çenge			
	madde başı	çelim avuç			
	madde içi	elmek (I)			
avuç	madde içi	fasdak (I)	isim		42
	madde içi	gaşam			

Sözlük Birim Bir Unsur Olarak Türkçede Organ Adlarına Dayalı Ölçü Adları

madde içi	goşam		
madde içi	hapaz (I)		
madde içi	hapaz hapaz		
madde içi	hışma		
madde içi	hışma		
madde içi	ķabza		
madde içi	ķaçam		
madde içi	kavram (I)		
madde içi	kısım		
madde içi	kitleme (II)		
madde içi	koşam		
madde içi	koşam		
madde içi	paça (I)		
madde içi	paça (I)		
madde içi	pança (I)		
madde içi	pataz (I)		
madde içi	pırnat (III)		
madde içi	ponçah (I)		
madde içi	ponçah (III)		
madde içi	sıkım		
madde içi	sıkım		
madde içi	tekem		
madde içi	tombuy		
madde içi	tutam		
madde içi	tutam (I)	miktar	
madde içi	yalımparça		
madde başı	yarım avuç		
madde başı	avuç avuçlamak		
madde içi	avhalamak		
maddebaşı	avuçlamak		
madde içi	avınlamak (II)		
madde içi	awurtlamak		
madde içi	fasdaklamak (I)		
madde içi	hapazlamak		
madde içi	hapazlamak (I)		
madde içi	hışmalamak	fiil	15
madde içi	kısımlamak		
madde içi	koşamlamak		
madde içi	okkalamak		
madde içi	paçılmak		
madde içi	patazlamak (I)		
madde içi	tutamlamak		
madde içi	araş		
madde içi	arş (1)		
madde içi	arşun		
madde içi	gez (7)		
madde başı	ķarı (1)	isim	12
madde başı	ķarı (1)		
madde başı	ķarı		

	madde başı	karı			
	madde başı	karış			
karış	madde başı	karış (1)		uzunluk	
	madde başı	karış (I)			
	madde içi	süyem			
	madde içi	arşunlamak			
	madde içi	enlemek			
	madde içi	karılatmak			
	madde içi	karşamak	fiil		7
	madde içi	karşatmak			
	madde içi	karışlamak			
	madde içi	karışlamak			
yumruk	madde içi	kumbik	isim	miktar	1
	madde başı	barmakça		miktar	2
	madde içi	bicimcik			
	madde içi	bir sele		uzunluk	1
	madde içi	cimcik (II)		miktar	1
	madde içi	çiplik (III)			
	madde içi	elikçe			
	madde içi	esnek (III)			
	madde içi	sele (I)			
	madde içi	sere			
	madde içi	semink			
	madde içi	simiş			
	madde içi	siyem			
parmak	madde içi	sumuc	isim	uzunluk	15
	madde içi	sunus			
	madde içi	süglüç			
	madde içi	sümüç			
	madde içi	süyem			
	madde içi	şanus			
	madde içi	yağum			
	madde içi	boğumlamak (I)	fiil	uzunluk	
	madde başı	parmaklamak			2
	madde başı	bi cırnıh			
tırnak	madde başı	dırnak kadar	isim	miktar	3
	madde içi	sınlık			
	madde başı	gereme kucak			
kucak	madde başı	koçam	isim	miktar	3
	madde başı	kuçam			
	madde başı	adak ukmuş kirça		miktar	1
	madde içi	arşın (I)			
	madde içi	arşun			
	madde içi	dölüm	isim	uzunluk	6
	madde içi	gav (V)			
	madde içi	mil (II)			
ayak/adım	madde içi	yügrüm			
	madde başı	zerre-i hâk-pây		miktar	1
	madde içi	abannamak			

Sözlük Birim Bir Unsur Olarak Türkçede Organ Adlarına Dayalı Ölçü Adları

	madde başı	adımlamak			
	madde başı	ayaklamak	fiil	uzunluk	6
	madde içi	boylama			
	madde içi	gıçlamak (II)			
	madde içi	mesâhat kılmak			
	madde başı	boyunsıra			
	madde içi	erneyü	isim		3
boy	madde içi	turum		uzunluk	
	madde başı	boylamak	fiil		2
	madde içi	turumlamak			
Genel Toplam					169

Türkçede yazı dili ve ağızları konu edinen sözlüklerde yer alan organ adları ile oluşturulmuş madde başı yapısındaki toplam 169 ölçü adının değerlendirildiği ve anlamları farklı yazımları aynı madde başlarının da dikkate alındığı bu çalışmada 132 ölçü adının ilgili organlara madde içi gönderme şeklinde oluşturulduğu tespit edilmiştir. Madde başı şeklinde ölçüt alınan organ adlarının sayısı ise 37'dir. Bunlar *göz* (göz yumup açkunça, göz erimi 'göz irimi'), *kol* (kolaç (II), kula (III), kulaç, kulaçlamak), *avuç* (çelim avuç, yarım avuç), *karış* (karı (1), karış, karış (1)), *parmak* (barmakça, parmaklamak), *tırnak* (bi cırnih, dırnak kadar), *kucak* (gereme kucak, kocam, kuçam), *ayak* (zerre-i hâk-pây, adımlamak, ayaklamak) gibi organ adları ve *boy* (boyunsıra, boylamak) sözcüğü ile oluşturulmuş kullanımlardır. Yazı diline göre Türkiye Türkçesi ağızları organ adlarına dayalı ölçü adları türetme yönünden daha zengin olup üretilen sözcükler genellikle Türkçe kökenlidir. Türkçe sözcüklerin dışında ölçü adlarında Arapça kökenli *kağza*, *karı*, *karış*, *karış(lamak)*, *kısım*, *kısım(lamak)*, *okka(lamak)*, *semink*, *mesâhat (kılmak)*, *zerre-i hâk-pây*; Farsça kökenli *paça*, *paça (I)*, *pençe*, *(yalım)parça*, *ponçağ (I)*, *ponçağ (III)*; Ermenice kökenli *apas*, *(bir koşum) hapaz*, *hapaz (I)*, *hapaz hapaz*, *hapaz(lamak)* ve Fransızca kökenli *mil (II)* sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir.

Kısaltmalar

AKT Anonim Kur'an Tefsiri; **AL** Abuşka Lügati; **Ar.** Arapça; **BM** Kitabı Bulgatü' l-Müştak Fî Lügati't-Türk Ve'l Kıfçak; **BEV** Bedayü'l-Vasat; **BV** Baytaratu'l-Vâzih; **CC** Codex Cumanicus; **CD** Cemilî Divânı; **ÇFK** Çağatayca Fıkıh Kitabı; **ÇTS** Çağatay Türkçesi Sözlüğü; **DBTKTS** Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercüme Sözlüğü; **DLT** Divânı Lügati't-Türk; **DM** Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't Türkiye; **DS** Derleme Sözlüğü; **ED** An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish; **Erm.** Ermenice; **ETŞ** Eski Türk Şiiri; **Far.** Farsça; **FD** Fevâidü'l-Kiber; **Fr.** Fransızca **GT** Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân Bi't-Türkî); **HKT** Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations II: An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile; **HŞ** Hüsrev-i Şirin; **HATS** Harezm-Altınordu Türkçesi Sözlüğü; **İH** El-İdrâk Haşiyesi; **İM** İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin; **İML** İbni- Mühennâ Lügati; **İN** Kitâb Fî İlmi'n-Nüşşâb; **KaTS** Karahanlı Türkçesi Sözlüğü; **KB** Kutadgu Bilig; **KE** Kıssaşü'l-Enbiyâ; **KF** Kitâb Fî'l-Fıkh; **KFT** Kitâb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't Türkî; **Kİ** Kitâbü'l -İdrâk Li Lisâni'l Etrâk; **KK** El-Kavanînü'l Külliyye Li- Zabt'l-Lügati't-Türkiyye; **KTS** Kıpçak Türkçesi Sözlüğü; **LD** Lütfî Divanı; **MG** Münyetü'l-Guzât; **MM** Mu'inül Mürîd; **NF** Nehcü' l- Feradis; **NH** Nevâdirü'n-Nihâye; **RH** Kitâb Fî Riyâzâtî'l-Hayl; **Sİ** Sedd-i İskenderî; **SSL** Şeyh Süleyman Lügati; **ŞT** Şecere-i Terâkime; **T.** Türkçe; **TA** Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî; **TAS** Tarama Sözlüğü; **TEH** Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ; **TİEM 73** Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Satır Altı Kur'an Tercümesi 73; **TMA** Târih-i Mulûk-ı 'Acem; **TZ** Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye

KAYNAKÇA

- ATMACA, Emine (2009). "Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 27: 21-48.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- DANKOFF, Robert (1995). *Armenian Loanwords in Turkish*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Derleme Sözlüğü* (2009). C. I-VI. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DİNÇER, Şaziye (2011). "Sözlükbirimlerin Oluşturulmasına Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Bir Bakış Denemesi". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. Sözlük Özel Sayısı. 4: 31-39.
- ERCİLASUN, Ahmet B. - Ziyat AKKOYUNLU (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GEMALMAZ, Efrasiyab (1995). *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*. C. III, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- GÖKYAY, Orhan Şaik (1981). "Halk Dilinde Ölçü Birimleri". *Türk Folkloru Araştırmaları*. 1981/1'den Ayrıbasım: 41-58.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007a). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. A-N, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007b). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. O-Z, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÖK, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (Tiem73 1v-235v/2)* (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ÖZYETGİN, A. Melek (2003). "Eski Türkçede 'Ölçü'". *Mustafa Canpolat Armağanı*. (Yayımlayanlar A. Ata, M. Ölmez): 195-204.
- ÖZYETGİN, A. Melek (2007). "Tarihî Türk Dili Alanında Uzunluk/Mesafe Ölçümünde Kullanılan Birimler". *ICANAS 38* (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi):1413-1420.
- PARLATIR, İsmail (2014). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- SARICA, Bedri (2010). "Türkçede Birim ve Ölçü Gösterme". *III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*. (16-18 Aralık 2010): 793-796.
- Şemsettin Sami (2010). *Kamus-ı Türkî*. (hızl. Paşa Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞEN, Mesut (1993). *Babürnâme: Giriş-Metin (Kabil ve Hindistan Bölümleri) – Açıklamalı Dizin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ŞEN, Serkan (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞENEL, Mustafa (2011). "Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Ölçü Birimleri". *Karadeniz*. III/12: 80-92.

- Tanıkları ile Tarama Sözlüğü* (1996). C. I-VIII. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, Recep vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YURTBAŞI, Metin (2012). *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Excellence Publishing.
- ÜNLÜ, Suat (2012a). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.
- ÜNLÜ, Suat (2012b). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.
- ÜNLÜ, Suat (2013a). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.
- ÜNLÜ, Suat (2013b). *Doğu ve Batı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.

İnternet Kaynakları

- “Suyem” (2019). Erişim Tarihi: 05.09.2019.
www.eksisozluk.com/suyem—1687817
- “Sunbuc” (2019). Erişim Tarihi: 05.09.2019.
www.eksisozluk.com/sunbuc--811850?nr=true&rf=sümüç

